

16. Орловська М. Практика впровадження міжнародних стандартів у виховних колоніях України // Вісник права. 2021. № 5. С. 66–73.
17. Тимошенко С. Діяльність НПМ у контексті захисту прав неповнолітніх // Право і суспільство. 2022. № 2. С. 54–61.
18. Коваленко І. Превентивні візити та моніторинг умов тримання неповнолітніх // Вісник кримінології. 2020. № 3. С. 88–95.
19. Гончаренко Д. Ефективність діяльності НПМ у забезпеченні прав неповнолітніх // Вісник права. 2021. № 8. С. 91–100.

УДК: 347.64 – 028.83 (477)

DOI: 10.32751/2617-5967-2025-02-24

Бадилович Т.М.

*аспірантка 2 курсу кафедри правознавства та
галузевих юридичних дисциплін**Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ В УКРАЇНІ: ПІДСТАВИ, ПРОЦЕДУРА ТА НАСЛІДКИ

Стаття розглядає правовий механізм позбавлення батьківських прав в Україні як надзвичайний захід державного втручання у сімейні відносини з метою захисту прав та інтересів дітей. Дослідження аналізує нормативно-правову базу даного інституту, включаючи міжнародні стандарти, Сімейний кодекс України та судову практику. Детально розглянуто вичерпний перелік законодавчо визначених підстав для позбавлення батьківських прав, особливості процедури розгляду таких справ у судах та роль органів опіки і піклування в цьому процесі. Досліджувалися правові наслідки позбавлення батьківських прав як для батьків, так і для дітей, зокрема питання аліментних зобов'язань, спадкових відносин та подальшого влаштування дитини. Особлива увага приділяється проблемі відновлення батьківських прав та його правовим передумовам. Стаття також висвітлює особливості функціонування даного інституту в умовах воєнного стану, коли діти опиняються у вразливому становищі через додаткові ризики. На основі проведеного аналізу судової практики та статистичних даних обґрунтовано необхідність розширення переліку підстав для позбавлення батьківських прав та інших законодавчих змін, спрямованих на вдосконалення механізму захисту прав дітей. У висновках автор підкреслює, що позбавлення батьківських прав має застосовуватися як винятковий захід, але його ефективність залежить від злагодженої взаємодії судів, органів опіки та піклування і має ґрунтуватися на пріоритеті найкращих інтересів дитини.

Ключові слова: захист прав дитини, сімейне право, позбавлення батьківських прав, судовий розгляд, органи опіки та піклування, правові наслідки, відновлення батьківських прав, воєнний стан, Європейський суд з прав людини.

The article examines the legal mechanism for termination of parental rights in Ukraine as an extraordinary measure of state intervention in family relations aimed at protecting children's

rights and interests. The research analyzes the legal framework of this institution, including international standards, the Family Code of Ukraine, and judicial practice. The study provides a detailed examination of the exhaustive list of legally defined grounds for termination of parental rights, the procedural aspects of such cases in courts, and the role of guardianship authorities in this process. The author investigates the legal consequences of termination of parental rights for both parents and children, particularly regarding child support obligations, inheritance relations, and subsequent child placement. Special attention is paid to the issue of restoration of parental rights and its legal prerequisites. The article also highlights the peculiarities of this institution's functioning under martial law conditions, when children find themselves in vulnerable situations due to additional risks. Based on the analysis of judicial practice and statistical data, the author substantiates the necessity of expanding the list of grounds for termination of parental rights and other legislative changes aimed at improving the mechanism for protecting children's rights. In the conclusions, the author emphasizes that termination of parental rights should be applied as an exceptional measure, but its effectiveness depends on the coordinated interaction of courts and guardianship authorities and must be based on the priority of the best interests of the child.

Keywords: *protection of the rights of the child, family law, deprivation of parental rights, judicial proceedings, guardianship and trusteeship bodies, legal consequences, restoration of parental rights, martial law, European Court of Human Rights.*

Постановка проблеми. Рівень захищеності прав дитини є визначальним індикатором розвитку правової держави та громадянського суспільства. Конституція України у статті 51 встановлює, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Водночас в українському суспільстві, особливо в умовах воєнного стану, загострюються проблеми належного виконання батьками своїх обов'язків, що вимагає дієвих правових механізмів реагування на випадки порушення прав дітей. Інститут позбавлення батьківських прав є надзвичайно важливим елементом системи захисту дитинства, проте його застосування потребує чіткого дотримання балансу між втручанням держави у сімейні відносини та забезпеченням найкращих інтересів дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти позбавлення батьківських прав досліджували такі науковці та практики як Павлишин Ю.П., Грабовська В.М., Сулик Р.А., Негода В., Ігітян А., Труба В.І., Батула О.М., Борсук В.О., Никитюк С.О., Шаргородська О.В. Значний внесок у розробку цієї проблематики також зробили Котюк В.О., Дякович М.М., Красицька Л.В., Лепех С.М., Явор О.А., Синегубов О.В. та Ромовська З.В. Важливе значення для формування єдиної правозастосовної практики мають роз'яснення Верховного Суду України та практика Європейського суду з прав людини, зокрема рішення у справі "Савіни проти України".

Метою статті є системний аналіз правового механізму позбавлення батьківських прав в Україні, виявлення проблемних аспектів його застосування та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства у цій сфері з урахуванням міжнародних стандартів та реалій воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Сімейне право України визначає батьківство як комплексний правовий інститут, що поєднує систему прав та обов'язків батьків щодо виховання, освіти та захисту інтересів своїх дітей. Належне виконання батьками покладених на них законом функцій створює сприятливе середовище для всебічного розвитку дитини, формування її особистості та підготовки до самостійного життя.

Відповідно до міжнародних та національних правових стандартів, дитина має право на піклування з боку батьків, забезпечення її інтересів, всебічний розвиток, повагу до людської гідності. Проте в реальному житті непоодинокими є випадки, коли батьки свідомо нехтують своїми обов'язками, вдаються до насильства, експлуатації дітей, або своєю асоціальною поведінкою становлять загрозу для їхнього здоров'я та розвитку. Для реагування на такі випадки українське законодавство передбачає існування інституту позбавлення батьківських прав, який відіграє роль ефективного механізму захисту дітей від потенційно небезпечного впливу їхніх батьків. Застосування цього заходу можливе у виключних випадках, за наявності визначених законом підстав та з дотриманням чіткої процедури, що гарантує відстоювання найкращих інтересів дитини.

В умовах воєнного стану, який характеризується загостренням різноманітних загроз для життя та здоров'я населення, діти опиняються в особливо вразливому становищі. Війна створює додаткові ризики для належного виконання батьками свої батьківських обов'язків через руйнування житла, міграцію населення, економічні негаразди, психологічний тиск тощо. Ситуації, коли батьки покидають дітей напризволяще, не забезпечують їм належного догляду, наражають на небезпеку, на жаль, не є поодинокими під час збройних конфліктів. Саме тому особливої ваги набуває належне функціонування механізму позбавлення батьківських прав в інтересах дітей.

Рівень забезпечення прав дітей визнається одним із основних показників цивілізованості держави та суспільства загалом. Відповідно до статті 51 Конституції України, сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Ухвалюючи рішення про позбавлення батьківських прав, держава має забезпечити дотримання балансу між інтересами дитини, батька чи матері та суспільним інтересом, а також дотримання основоположних прав і свобод людини [1].

Класичним прикладом юридичної відповідальності батьків за неналежне виконання обов'язків з виховання дітей є позбавлення їх батьківських прав. Разом з тим, слід зазначити, що позбавлення батьківських прав може застосовуватись виключно на підставах та в порядку, визначених чинним законодавством. Згідно зі ст. 9 Конвенції про права дитини від 20.11.1989 р., держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням, визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. Таке визначення може бути необхідним у тому чи іншому випадку, наприклад, коли батьки жорстоко поведуться з дитиною або не піклуються про неї, або коли батьки проживають роздільно і необхідно прийняти рішення щодо місця проживання дитини [2, с. 152-153].

Варто зазначити, що в Україні законодавство щодо прав дитини зазнало значних змін та вдосконалень після ратифікації Конвенції про права дитини. Конвенція ООН про права дитини була ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 року і набула чинності для України 27 вересня 1991 року. Вона стала частиною національного законодавства та визначила стандарти, на які повинна орієнтуватись Україна при розробці політики щодо захисту прав дитини, включно з процедурами позбавлення батьківських прав [3].

Відповідно до ст. 164 Сімейного кодексу України, мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він:

- якщо батько чи матір без наявної поважної причини, не забрали свою дитину із

пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я та впродовж 6 місяців не проявляли до неї батьківського піклування;

- якщо батько чи матір умисно ухиляються від виконання своїх батьківських обов'язків щодо виховання дитини, а також здобуття останньою повної загальної середньої освіти;

- якщо батько чи матір використовують психологічне або фізичне насильство, а також принижують дитину тощо;

- якщо батько чи матір мають хронічну залежність від алкоголю або наркотичних засобів, що підтверджується відповідними доказами;

- якщо батько чи матір експлуатують дитину, залучаючи її до надмірної важкої праці, що шкодить її здоров'ю, змушують займатися проституцією або будь-якою іншою злочинною діяльністю;

- якщо батько чи матір є особами, щодо яких ухвалений вирок за вчинення кримінального правопорушення щодо дитини [4].

Статистичні дані свідчать про суттєву кількість випадків позбавлення батьківських прав в Україні. За даними Міністерства соціальної політики України, протягом 2022 року було зафіксовано понад 2000 судових рішень про позбавлення батьківських прав. Найчастішими підставами стали ухилення від виконання батьківських обов'язків (близько 58% випадків), хронічний алкоголізм та наркоманія (23%), жорстоке поводження з дітьми (12%) [5]. Військова агресія проти України призвела до збільшення кількості дітей, які опинилися без належного піклування батьків, що вимагає вдосконалення механізмів захисту їхніх прав та інтересів. Також дані зазначають, що у провадженні українських суддів щорічно перебуває близько 10 тисяч справ про позбавлення батьківських прав. Близько 80% таких позовних заяв задовольняються. Найбільш розповсюдженою підставою є ухилення одним із батьків від утримання дитини, а також від участі у її вихованні. Аналіз судової практики свідчить, що при розгляді таких справ суди приділяють особливу увагу доказам винної поведінки батьків та свідомого нехтування ними своїми обов'язками [6].

Чинне законодавство чітко визначає вичерпний перелік підстав для позбавлення батьківських прав, який не підлягає розширеному тлумаченню науковцями. Проте, такий стан справ вказує на необхідність внесення відповідних змін до законодавства. Визначення норми вже давно не відповідає реаліям життя і потребує оновлення. Необхідно переглянути та адаптувати законодавчі норми до сучасних викликів та проблем, з якими можуть стикатися діти та їхні сім'ї. Варто зазначити, що Закон України "Про охорону дитинства" та стаття 164 Сімейного кодексу України не приділяють належної уваги обов'язку батьків забезпечувати своєчасне та достатнє матеріальне утримання дитини. Внаслідок цього, батьки не усвідомлюють повною мірою свою відповідальність за забезпечення та дотримання майнових прав та інтересів дітей. Така прогалина в законодавстві може призводити до порушення прав дитини та негативно впливати на її розвиток і благополуччя.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїй практиці неодноразово підкреслював, що позбавлення батьківських прав є надзвичайно серйозним заходом, який може бути виправданим лише за виняткових обставин та керуючись найкращими інтересами дитини. Україна, як учасниця Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, повинна враховувати практику ЄСПЛ при розгляді справ про позбавлення батьківських прав. Зокрема, у справі "Савіні проти України" (Заява № 39948/06) Суд наголосив, що національні органи повинні забезпечити ретельний аналіз усіх

можливих рішень, перш ніж вдаватися до такого крайнього заходу, як розлучення дитини з біологічними батьками [7].

З огляду на те, що позбавлення батьківських прав торкається найважливіших прав батьків та дітей, у СК України передбачений ряд спеціальних процесуальних гарантій. Процесуальними особливостями судочинства у справах про позбавлення батьківських прав слід вважати чітко окреслене коло осіб, які мають право звернутися з позовом про позбавлення батьківських прав. Однією з таких особливостей є те, що як самостійний суб'єкт цивільно-процесуальних відносин виступає дитина, права та інтереси якої підлягають захисту в суді. Крім того, обов'язковими учасниками виступають органи опіки та піклування, прокурор, до повноважень яких віднесено підготування висновку щодо необхідності та доцільності застосування до батьків міри відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав [2, с. 153].

Важливо відзначити, що згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 № 3 "Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав", при вирішенні справ про позбавлення батьківських прав суди повинні враховувати, що позбавлення батьківських прав є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків, а тому питання про його застосування слід вирішувати лише після повного, всебічного та об'єктивного розгляду справи. При розгляді справи судам необхідно ретельно перевіряти доводи позивача щодо факту ухилення відповідача від виконання своїх батьківських обов'язків та факту жорстокого поводження з дитиною [8].

Позбавлення батьківських прав відбувається тільки в судовому порядку, а іншого механізму позбавлення батьківських прав відповідно до чинного законодавства не існує. Щоб позбавити батьківських прав повинна бути наявність таких дій:

- для початку потрібно встановити, що громадянин чи громадянка навмисно не виконує свої батьківські обов'язки та не дотримується рекомендацій, які їм надає орган опіки та піклування або служба у справах дітей. Крім цього, такий факт повинен бути документально підтвердженим;

- потім звернутися до органу опіки та піклування з метою отримання відповідного висновку, в якому буде передбачено в яких умовах дитини проживає на даний момент, які в неї відносини із батьками та чи дотримуються особи визначених законом своїх батьківських обов'язків;

- кінцевою дією буде вже звернення особи до судових органів влади із позовною заявою про позбавлення батьківських прав [9].

Процедура збору доказів для обґрунтування позову про позбавлення батьківських прав має бути ретельною та вичерпною. Згідно з Цивільним процесуальним кодексом України, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень. У справах про позбавлення батьківських прав важливими доказами можуть бути: характеристики з місця проживання, роботи або навчання; акти обстеження умов проживання; показання свідків; довідки з медичних установ; документи, що підтверджують несплату аліментів; матеріали кримінальних справ; висновки експертів щодо психологічного стану дитини та інші. В умовах військового стану особливого значення набуває фіксація фактів залишення дітей у небезпечних зонах, ухилення від евакуації, нехтування безпекою дитини в умовах воєнних дій, що може бути додатковою підставою для позбавлення батьківських прав [10].

Справи про позбавлення батьківських прав одного з батьків, як правило, розглядаються місцевим судом за місцем проживання або перебування особи, яку планують позбавити батьківських прав. Це процедура регламентується чинним законодавством. Право ініціювати такі справи мають різні суб'єкти, зокрема, інший з батьків, опікуни чи піклувальники дитини, особа, в сім'ї якої проживає дитина, медичні або навчальні заклади, де перебуває дитина, органи опіки та піклування, прокуратура, а також сама дитина, якщо їй виповнилося 14 років. Звертатися до суду з відповідним позовом може лише одна із зазначених сторін. Суд ретельно розглядає кожну справу, беручи до уваги найкращі інтереси дитини та аналізуючи причини, через які вбачається необхідність позбавити батьківських прав. Позбавити батьківських прав можна осіб щодо дітей, яким ще не виповнилося 18 років.

Особливої уваги заслуговує питання відновлення батьківських прав. Відповідно до статті 169 Сімейного кодексу України, мати чи батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав. Поновлення батьківських прав можливе за умови, що особа змінила своє ставлення до виховання дитини та свою поведінку. Повернення батьківських прав неможливе, якщо дитина була усиновлена і усиновлення не скасовано або не визнано недійсним судом, а також у разі, якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття [12]. Як зазначено у Постанові Пленуму Верховного Суду України №3 від 30 березня 2007 року, суд перевіряє, наскільки змінилася поведінка особи, позбавленої батьківських прав, та обставини, що були підставою для позбавлення батьківських прав, і постановляє рішення відповідно до інтересів дитини [6].

Щодо правових наслідків позбавлення батьківських прав, то особа, позбавлена батьківських прав: втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання; перестає бути законним представником дитини; втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми; не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником; не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування); втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною. Варто також зауважити, що особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. При задоволенні позову щодо позбавлення батьківських прав суд одночасно приймає рішення про стягнення аліментів на дитину [11].

Важливим аспектом проблеми є питання правового статусу дитини після позбавлення її батьків батьківських прав. Згідно зі статтею 166 Сімейного кодексу України, дитина, батьки якої позбавлені батьківських прав, зберігає право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала, а також усі майнові права, що ґрунтуються на факті споріднення з батьками та іншими родичами, у тому числі право на спадкування. При цьому, у разі позбавлення батьківських прав обох батьків дитина передається під опіку органу опіки та піклування. Органи опіки та піклування за місцем проживання дитини вирішують питання про її подальше влаштування, яке може включати: усиновлення, встановлення опіки або піклування, передачу на виховання у прийомну сім'ю або до дитячого будинку сімейного типу, а в разі відсутності такої можливості – до відповідного закладу для дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування [12].

Для вдосконалення правового механізму позбавлення батьківських прав доцільно внести зміни до статті 164 Сімейного кодексу України, доповнивши перелік підстав такими положеннями: систематичне ухилення від сплати аліментів як самостійна підстава; залучення дітей до небезпечної діяльності в соціальних мережах та використання зображень дітей у неприйнятному контексті; свідоме залишення дітей у зонах ведення бойових дій або ухилення від евакуації з небезпечних територій в умовах воєнного стану; втягнення у протиправну діяльність щодо української держави. Також необхідно законодавчо закріпити у статті 19 Сімейного кодексу України обов'язковість проведення психологічної експертизи у справах про позбавлення батьківських прав для більш об'єктивної оцінки відносин між батьками та дітьми, а також запровадити ефективний механізм моніторингу благополуччя дітей після позбавлення їхніх батьків батьківських прав.

Висновки. Проведене дослідження правового механізму позбавлення батьківських прав в Україні дозволяє зробити ряд важливих висновків. По-перше, цей інститут сімейного права є важливим інструментом захисту прав дітей, але має застосовуватись як винятковий захід лише у випадках, коли інші засоби впливу на батьків виявилися неефективними. По-друге, аналіз судової практики свідчить про недосконалість нормативного регулювання підстав позбавлення батьківських прав, що потребує законодавчого доопрацювання з урахуванням сучасних викликів, зокрема умов воєнного стану. Важливо розширити перелік підстав, передбачених статтею 164 Сімейного кодексу України, включивши до нього нові форми неналежної поведінки батьків.

По-третє, процедура розгляду справ про позбавлення батьківських прав потребує посилення гарантій об'єктивного та всебічного з'ясування обставин, що свідчать про нехтування батьками своїми обов'язками. Доцільним є запровадження обов'язкової психологічної експертизи та вдосконалення механізму збору та оцінки доказів. По-четверте, особливої уваги заслуговує питання подальшого влаштування дитини після позбавлення її батьків батьківських прав, що вимагає комплексного підходу до забезпечення її прав та інтересів, включаючи матеріальне забезпечення, житлові права та психологічну підтримку. Врахування міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини має стати основою для вдосконалення національного законодавства у сфері захисту прав дитини, забезпечуючи при цьому справедливий баланс між інтересами дитини, батьків та суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Павлишин Ю.П., Грабовська В.М. Позбавлення батьківських прав як спосіб забезпечення захисту прав дитини. *Актуальні проблеми приватного права*. Ірпінь, 2019. С. 152-155
3. Конвенція про права дитини (ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року, ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

4. Сулик Р. А. Позбавлення батьківських прав під час воєнного стану в Україні [Електронний ресурс]. *Prikhodko&Partners*. 2023. URL: <https://prikhodko.com.ua/my-i-zmi/my-i-zmi/stattya/pozbavleniya-batkivskiyh-prav-pid-chas-voennogo-stanu-v-ukrayini/>.
5. Міністерство соціальної політики України. Офіційний веб-портал. Статистичні дані щодо захисту прав дітей в Україні за 2022 рік. URL: <https://www.msp.gov.ua>.
6. Негода В. Позбавлення батьківських прав в Україні. Судова практика [Електронний ресурс]. *Femida*. 2023. URL: <https://femida.ua/news/pozbavleniya-batkivskiyh-prav-v-ukrayini-sudova-praktyka/>.
7. Рішення ЄСПЛ у справі "Савіни проти України" (Заява № 39948/06). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454.
8. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 року № 3 "Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07>.
9. Ігітян А. Позбавлення батьківських прав: як і на яких підставах це можуть зробити [Електронний ресурс]. 2023. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/pozbavlenija-batkivskikh-prav-jak-i-na-jakikh-pidstavakh-tse-mozhut-zrobiti.html>.
10. Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
11. Порядок позбавлення батьківських прав: підстави та правові наслідки [Електронний ресурс]. *Судово-юридична газета*. 2023. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/285366-poryadok-lisheniya-roditelskikh-prav-osnovaniya-i-pravovye-posledstviya>.
12. Сімейний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.